

UDK 248.3+929.7(093.4)Kosače
930.2:347.67“14”
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno: 20. 1. 2013.
Prihvaćeno za objavljivanje: 11. 7. 2013.

NEKI ASPEKTI RELIGIOZNOSTI U KOSAČA

Dijana KORAĆ, Mostar

Autorica analizira neke aspekte koji upućuju na religioznost u obitelji Kosača. Iako postoji vrlo mali broj sačuvanih izvora, i u Kosača nalazimo različite oblike religioznosti i pobožnosti, kao što su čašćenje svetaca, post, hodočašća itd. U radu se daje poseban osvrt na sačuvane oporuke, koje također svjedoče o njihovoj religioznosti.

KLJUČNE RIJEČI: *Kosače, religioznost, oporuke, hodočašće, post, legati, crkve, duhovnici.*

Uvod

Obitelj Kosača podrijetlom je iz Podrinja, a njihov rodonačelnik je Vuk. Prvi poznati član te obitelji bio je vojskovođa kralja Tvrtka I., Vlatko Vuković. Njegov će ugled i moć biti od velike pomoći i njegovu nasljedniku Sandalju Hraniću (1392. – 1435.), sinu njegova brata Hrane Vukovića, koji će ne samo očuvati nego i proširiti posjede te velikaške obitelji. U istom pravcu nastaviti će i njegov nasljednik Stjepan Vukčić Kosača (1435. – 1466.), sin Sandaljeva brata Vukca, koji će se 1448. godine okititi i titulom hercega, po čemu će se kasnije njegovi posjedi nazvati Hercegovinom.¹

Budući da u radu želimo razmotriti neke aspekte religioznosti u Kosača, smatramo da je na početku potrebno dati nekoliko kratkih napomena o vjerskim prilikama na njihovu području. Poznata je činjenica da su na području Kosača u 15. stoljeću djelovale tri vjer-

¹ O Kosačama je mnogo pisano pa ćemo ovdje navesti samo neke autore: Đuro TOŠIĆ, »Rodonačelnik plemena Kosača vojvoda Vlatko Vuković«, *Srpska proza danas, Kosače – osnivači Hercegovine, Čorovićeve susreti prozanih pisaca u Bileći, Naučni skup istoričara u Gacku 20-22 septembar 2000.*, SPKD »Prosvjeta« Bileća – SPKD »Prosvjeta« Gacko – Fond »Vladimir i Svetozar Čorović« Beograd, Bileća – Gacko – Beograd, 2002., str. 234-261; Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja, knj. 376, Odeljenje društvenih nauka, knj. 48, SANU, Beograd, 1964.; Mihailo DINIĆ, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Glas Srpske kraljevske akademije, knj. 182, Beograd, 1940.; Bare POPARIĆ, *Tužna povijest Hercegovine zemlje*, Lukom, Zagreb, 1997.; Veljan ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga – Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1979.; Esad KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009. Pregled povijesti obitelji Kosača kao i detaljan kronološki popis literature vidi u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 2009. ili na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=244>.

ske zajednice: Katolička crkva, Pravoslavna crkva i Crkva bosanska. Izgleda da je među pripadnicima ove tri konfesije vladala tolerancija. Sam Stjepan Kosača održavao je svojevrsnu »ravnotežu« jer u njegovoj službi nalazimo pripadnike sve tri onodobne konfesije, što, između ostaloga, potvrđuje i izbor njegovih »kućana« koji su bili nazočni prilikom sastavljanja njegove oporuke. Osim toga, vjersku toleranciju potvrđuje i nesmetano sklapanje brakova između pripadnika tih triju vjerskih zajednica,² a možda je najznakovitija »konačna« vjerska pripadnost djece hercega Stjepana. Zbog takve konfesionalne zastupljenosti kao i držanja hercega Stjepana prema pripadnicima različitih vjerskih zajednica, u historiografiji postoje različita mišljenja o njegovoj vjerskoj pripadnosti, o čemu ovdje ne ćemo raspravljati. Iako svjesni »nedostataka« u smislu broja sačuvanih izvora relevantnih za ovu temu, odlučili smo ipak pokušati ukazati na pojedine aspekte koji upućuju na religioznost te obitelji, odnosno načine iskazivanja njihove religioznosti i pobožnosti s posebnim osvrtom na sačuvane oporuke članova te obitelji.

Oporuke kao indikatori religioznosti u Kosača

Analiza srednjovjekovnih oporuka pruža mnoge vrijedne podatke koji pomažu u osvjetljavanju slike različitih segmenata života ondašnjih ljudi. Budući da je riječ o vrlo vrijednim i zanimljivim izvorima nije čudno što im se u novije vrijeme pristupilo s mnogo pozornosti, čega su rezultat brojni radovi kako u europskoj tako i u hrvatskoj historiografiji.³ Odmah na početku treba ukazati na činjenicu da je, u usporedbi s Dubrovnikom i ostalim dalmatinskim komunama, na nekadašnjim posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače puno manje sačuvanih oporuka kao uostalom i drugih izvora. Poznato je da se na spomenutom području oporuke počinju pisati već od 13. stoljeća⁴ i da su ih pisali i muškarci i žene svih slojeva društva.⁵ Što se tiče obitelji Kosača, ovdje ćemo analizirati dvije oporuke, a riječ je o oporuci Jelene, udovice Sandalja Hranića i oporuci hercega Stjepana Vukčića Kosače. Osim navedenih, sačuvane su i oporuke još jedne »gospođe Jelene«, udovice Vuka Hranića, te pretposljednje bosanske kraljice Katarine, kćeri hercega Stjepana i supruge kralja Stjepana Tomaša. No s obzirom na okolnosti i područje gdje su njih dvije provele

² Primjerice, Sandaljeva žena Katarina, kći Vuka Vukčića, brata Hrvojeva, bila je katolkinja. Krajem 1411. godine Sandalj je otpustio Katarinu i oženio se pravoslavkom Jelenom, kćeri kneza Lazara Hrebeljanovića. O Sandaljevima brakovima više vidi u: Mladen ANČIĆ, »Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama«, u: *Istorijski časopis*, god. 33 (1986.), Beograd, 1987., str. 44-46. O vjerskim prilikama kao i brakovima unutar obitelji Kosača također više u literaturi navedenoj u bilješci 1.

³ O istraživanjima na temelju oporuka u europskoj historiografiji vidi u: Zoran LADIĆ, »Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 17, Zagreb, 1999., str. 17-29.

⁴ Oporučni zapisi javljaju se i prije 13. stoljeća. Usp. Marijan SIVRIĆ, *Oporuke kancelarije stonskog kneza od sredine 15. stoljeća do 1808*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2002., str. 46-47.

⁵ Usp. Gordana RAVANČIĆ, »Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća«, *Povijesni prilozi*, br. 40, Zagreb, 2011., str. 97-120; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, »Na razmeđu ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka«, *Otium*, sv. 2, br. 3-4, Zagreb, 1994., str. 3-16; Marija KARBIĆ – Zoran LADIĆ, »Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 43, Zadar, 2001., str. 161-254.

posljednje godine života, u radu ćemo se na njih samo osvrnuti. Cilj nam je ovdje ukazati na religioznost članova obitelji Kosača prema njihovim oporukama te ukazati na eventualne sličnosti i razlike s onim na dubrovačkom području kao i u drugim dalmatinskim gradovima. Budući da je na tim područjima nedvojbeno riječ o katolicima, zanimljivo je vidjeti kako su njihovi susjedi, pripadnici drugih vjeroispovijesti razmišljali spremajući se za susret sa Stvoriteljem. Bez obzira koji je bio razlog pisanja oporuke, od kojih je dakako bolest bila najčešći, svim je oporučiteljima na umu bila misao o smrti pa su se zato »dok još ima vremena« nastojali pobrinuti za svoju dušu, ali i za svoje najbliže. Ostavljeni legati unutar svake pojedine oporuke govore kako o odnosu samih oporučitelja prema smrti tako i o njihovu odnosu prema onima s kojima su dijelili ovozemaljski život, pa su oporuke, možemo kazati, tim ljudima služile da naprave »završni račun« za ovozemaljska, a »predračun« za nebeska dobra. Znači, iako će u ovom radu biti riječi samo o dvijema ranije navedenim oporukama, nadamo se da ćemo, u usporedbi s oporukama na susjednim područjima, donekle uspjeti približiti duhovnu dimenziju ljudi na tom prostoru.

Prva sačuvana oporuka, za nas relevantna u ovoj analizi, jest oporuka »gospođe Jelene«, a riječ je, kako smo naveli, o Sandaljevoj udovici, kćeri Lazara Hrebjeljanovića.⁶ Njezinu oporuku pisao je 25. studenoga 1442. u Goričanima njezin duhovnik, jeruzalemski starac Nikandar. Iz te sačuvane oporuke, zapravo prijepisa iz travnja 1443.⁷ prilikom njezina otvaranja u Dubrovniku, možemo iščitati Jelenin duhovni obzor, a i naslutiti kakav je bio život žene u tom društvenom staležu na spomenutom području. Točan datum njezine smrti ne može se sa sigurnošću odrediti, ali sudeći prema podizanju novca u Dubrovniku, najvjerojatnije je umrla prije veljače 1443. godine.⁸

Njezina oporuka počinje zazivanjem Oca, Sina i Duha Svetoga, odnosno Presvetoga Trojstva.⁹ Odmah na početku oporuke Jelena napominje kako po Božjoj milosti čini svoj testament, ali i po milosti »sina mi go(spo)d(i)na vojevode stepana«. Naime, kako Jelena navodi, vojvoda Stjepan Vukčić Kosača obećao joj je na sastanku u Goričanima da može raspolagati s imanjem po svojoj volji, i da joj on to ne će osporiti, a ni njegova djeca. Ovdje treba imati na umu inferiornost žene u odnosu na muškarca koji kao glava kuće ima glavnu riječ. Žena će u srednjem vijeku upravo na religioznom polju steći ugled, a na

⁶ Jelena je bila u braku s Jurajom II. Stracimirovićem Balšićem (1385. – 1403.) a nakon njegove smrti 1411. godine udala se za Sandalja Hranića. Sandalju je to bio treći brak. Prvi Sandaljev brak vjerojatno je uslijedio nakon lipnja 1396. kada su Dubrovčani trebali osigurati lađu za prijevoz njegovih svatova. Drugi put, kako je spomenuto, Sandalj se ženi 1405. godine Katarinom, kćeri Hrvojeva brata Vuka Vukčića, dok se Katarinina sestra Jelena udala za Sandaljeva brata Vuka. Usp. M. ANČIĆ, »Prosopografske crtcice o Hrvatinićima i Kosačama«, str. 44-46.

⁷ Usp. Medo PUCIĆ, *Spomenici srpski*, sv. 2, Društvo srpske slovesnosti, Beograd, 1862., str. 121-124; Ljubiša STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, odeljenje I, knj. 19, SKA, Beograd – Sremski Karlovci, 1929., str. 394-397; Franc MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumuller, Viennae, 1858., str. 415-417; Milko BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011., str. 168-170.

⁸ Usp. Esad KURTOVIĆ, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (ulaganje novca na dobit)*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 59, Beograd, 2010., str. 49, 53-54.

⁹ »V' ime otca i sina i svetago duha, a svetuju troici amin'«. Usp. M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 169; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 394; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 415; M. PUCIĆ, *Spomenici srpski*, sv. II, str. 121.

poboljšanje položaja žene utjecat će i uloga Blažene Djevice Marije u povijesti spasenja, zbog čega u teološkim krugovima Eva više ne će imati negativan predznak, o čemu će ovdje biti još govora.¹⁰

Jelena napominje da oporuku piše u dobroj svijesti i snazi, a s nakanom »ako bi mi se prilučila sam'rt«. U oporuci najprije spominje vojvodu Stjepana kojemu ostavlja dvije haljine koje su se nalazile kod Nikše Tamarića, kožuh zlatom vezen, veliku zdjelu te petsto dukata »z dobijem kako gredu« a koji se nalaze kod Lukše Palutinovića. Nadalje, u oporuci navodi Jelenu, ženu vojvode Stjepana kojoj ostavlja plašt s biserom, krunu ukrašenu s kamenjem i biserom te velike naušnice, s napomenom »ako je milost' go(spo)d(i)na vojvode«. Hercegovu sinu Vladislavu ostavlja srebrnu pozlaćenu posudu, prsten sa zmajevim okom te svete moći »što su pr' mni«. Gospodični Kataleni ostavlja male naušnice i zlatnu narukvicu, a unučici Teodori pojašić na plavoj tkanini, prsten sa safirom te prsten pečatnjak. Ostale prstenčice koje je imala te malu kruglu (zdjelu) ostavlja hercegovu sinu knezu Vlatku. Iz oporučnih navoda vidimo da je Jelena najvrjednije legatke ostavila članovima svoje obitelji, što je bilo uobičajeno u svim oporukama iz toga razdoblja. Budući da je riječ o vrlo bogatim legatima, logično je da su oporučitelji takve legatke ostavljali najbližijim osobama u obitelji i da su se prenosile s generacije u generaciju.

Nadalje, iz sadržaja oporuke vidimo da je Jelena donijela odluku i izrazila želju o mjestu gdje će biti pokopana. Naime, ona traži da se od srebrnoga posuda koje se nalazi u Dubrovniku odvoje zdjele i pehari za crkvu svetoga Jurja i novu crkvu posvećenu Presvetoj Bogorodici, a ostalo posuđe da uzme vojvoda Stjepan i da joj ga plati kako bi se pokrila crkva koju je odredila da u njoj bude pokopana. Ova njezina odluka svakako je u svezi s njezinim odnosom prema smrti ali i društvenim statusom koji je imala jer je za »uglednije osobe« bio specifičan pokop *infra ecclesiam*, što je također specifično za oporuke iz toga razdoblja.¹¹ Inače, koncept sahranjivanja *ad sanctos* s ciljem dobivanja »spasenja« zapravo govori o religijskoj kulturi toga vremena dok s druge strane izbor grobnoga mjesta ukazuje na ugled i društveni položaj koji su oporučitelji imali za svojega života. Dakako da je s tim povezano i vjerovanje kako grob u crkvi pomaže bržem spašavanju duše. U to su vrijeme oporučitelji ponekad tražili i da im grob bude blizu oltara, što je povezano s njihovom pobožnošću prema svetoj hostiji, ali i željom da nakon smrti budu »dionicima« mise.¹² Nova crkva posvećena Presvetoj Bogorodici ukazuje na to da se Jelena posebno nadala u zagovor »Odvjetnice grješnika«. Budući da je ostavila i bogat legat crkvi svetoga Jurja, možemo pretpostaviti da je u toj crkvi tijekom života obavljala religijsku praksu, ali i da se nadala kako će joj što veći broj takvih legata pomoći u bržem i sigurnijem spasu vlastite duše.

¹⁰ Usp. Zrinka NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije na neke aspekte pobožnosti na istočnoj jadranskoj obali u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku«, *Croatia christiana periodica*, god. 35, br. 67, Zagreb, 2011., str. 4 (tekst i bilješka 17); *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998., str. 557. O tome više vidi u: Meri KUNČIĆ, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*, Srednja Europa, Zagreb, 2008., str. 125-127. Također, jedan od odlučujućih pomaka u odnosu na to pitanje učinila je sv. Klara Asiška. Usp. Mladen PARLOV, »Lik žene u misli Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana*, br. 14, Split, 2005., str. 298.

¹¹ Usp. Z. LADIĆ, »Oporučni legati pro anima...«, str. 25.

¹² Usp. Valentina ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2010., str. 197-200.

Zlatnu ikonu koja se nalazi u Dubrovniku ostavlja sestri Despini, a ako bi Despina prije umrla, traži da se dadne Jelenu, ženi vojvode Stjepana. Nadalje moli Stjepana Kosaču da tisuću dukata dadne supruzi Jelenu, koja bi ih zajedno s Nikandarom, duhovnikom Jelene Sandaljeve, dala za molitve za dušu oporučiteljice. Navodi kako dvjesto dukata Despina treba dati da joj se »poju letur'dje« i da se razdijeli milostinja. Za grob gdje bude sahranjena ostavlja dvjesto dukata, a s nakanom za stalnu liturgiju i da se dijeli milostinja. I to nije sve što se tiče darivanja crkvenim ustanovama. Jelena navodi da daje šezdeset dukata za olovo crkve svetoga Jurja u Gorici kako bi se pokrila crkva, te majstorima trideset dukata. I ovi oporučni legati potvrđuju već navedeno. No, s druge strane potrebno je naglasiti da je svakako u svezi s imovinskim statusom oporučitelja usko povezan i broj misa te ostavljenih darova crkvenim ustanovama i osobama.¹³ Prožeti religioznošću, ljudi su u to vrijeme težili spasenju duše čineći različita djela milosrđa, imajući na umu da je prema teološkom učenju za spas duše potrebna Božja milost. No, u oporukama se nastojalo raznim djelima milosrđa »skratiti ili izbjeći« čistilišne muke. Najčešći načini kojima se iskazivala briga za spas duše bili su slavljenje mise i molitve za umrle te davanje milostinje.

Onima koji su bili uz nju, a za koje pretpostavlja da bi mogli biti nazočni prigodom njezine smrti, ostavlja: jeruzalemskom monahu Nikandru pedeset dukata, kaluđeru Jovanu četrdeset dukata, Vukoslavu Tamariću četrdeset dukata, popu Teodoziju dvadeset dukata, Luci dvadeset dukata, vlastelinki Ruži i njezinu sinu trideset dukata, Kataleni kćeri Nikolenoj trideset dukata, a posljednjega poimence navodi Dobrka koji bi, u slučaju da bude nazočan u trenutku njezine smrti, trebao dobiti trideset dukata.

Kako vidimo, Jelena je, osim članovima svoje obitelji i duhovnim osobama, određene legatave ostavila i ostalim ljudima s kojima je dijelila ovozemaljski život. Ovdje treba imati na umu da je jedna od posljedica »socijalnoga kršćanstva« i to da su ljudi iz nižih slojeva društva postajali primatelji pobožnih legata, a po svojem sadržaju oporuke pisane u kasnom srednjem vijeku bile su vrlo slične u različitim dijelovima Europe. S druge strane treba kazati i to da je Jelena, obdarujući brojne osobe u svojoj oporuci, zasigurno nastojala »osigurati« i više molitve za svoju dušu. Inače, briga za spas duše bila je usko povezana »sa širim kršćanskim konceptom utemeljenim u vrlini *caritas*«, što je najevidentnije bilo u oporukama.¹⁴

Da je Jelena bila nadahnuta tipičnom kasnosrednjovjekovnom pobožnošću svjedoči i njezin sljedeći oporučni navod koji je također izraz »socijalnoga kršćanstva«. Naime, osim navedenih osoba, Jelena je u oporuci mislila i na djevojke koje bi bile prisutne u času njezine smrti pa nalaže da im se dadne za miraz, koliko je moguće, s dogovorom da se udaju, a »ostala čeljad« da se nagradi u skladu s mogućnostima. Osim što je Jelena mogla »računati« na više molitava za svoju dušu, taj bi oporučni navod mogao biti povezan s težnjom za prokreacijom, a zapravo je vrlo čest motiv u oporukama iz toga razdoblja. Naime, primjerice na dubrovačkom je području nakon velike epidemije kuge 1348. godine znatno porastao broj oporučnih legata siromašnim pojedincima a posebice siromašnim djevojkama, što je najvjerojatnije povezano s visokim mortalitetom pa se na taj način

¹³ Usp. *Isto*, str. 153.

¹⁴ Usp. *Isto*, str. 152.

htjelo pomoći populacijski oporavak grada, pri čemu ju zanimljivo da su takve legate siromašnim djevojkama ostavljale mnogo više žene nego muškarci. Također, zanimljivo je da su na kotorskom području, prilikom ostavljanja legata gradskoj siročadi, svi novčani legati i to relativno visoke vrijednosti ostavljeni ženskom spolu, što je po svemu sudeći bilo povezano s podupiranjem njihove udaje. Možemo pretpostaviti da su oporučitelji vjerovali da bi takvi legati mogli biti od velike pomoći za spas njihove duše, na što ukazuje primjer jednoga oporučitelja u Kotoru koji ostavlja po sto dukata za dva hodočašća namijenjena za njegovu dušu s napomenom da se taj novac, ukoliko hodočašća ne budu obavljena, dodijeli za udaju četiriju siromašnih djevojaka.¹⁵

Jelena je, osim navedenih, ostavila još neke legate crkvi za koju je odredila da u njoj bude pokopana, odnosno crkvi posvećenoj Presvetoj Bogorodici. Ona, naime, navodi da se šezdeset dukata koji se nalaze u Lavra Šigovića u Baru dadnu toj crkvi sa svrhom da se ima »čim okrmijati«. Odmah potom kaže da se također vinogradi »u Biseh«, koje je kupila i s crkvom sv. Jurja zamijenila i utanačila, te vinogradi, njive, maslinici u Baru i solila, potvrde navedenoj crkvi, a da nakon njezine smrti svemu tomu bude ktitor i »utemeljitelj« njezina unuka Jelena i njezin sin Vladislav. Isto tako, Jelena nadalje navodi da ukoliko se još nekoga srebrnog posuđa »nade« da uzmu Jelena i Vladislav i po svojoj prosudbi postave u novu crkvu, a ako bi što nedostajalo toj crkvi, da oni to učine. Također, navodi da se i ostale stvari »a što bi koje pokućje bilo, ili knjige ili što ljubo ino« dodijele u obje crkve, ovisno o tome što gdje bude trebalo. Jelenina »zaokupljenost« spasom duše posebno se vidi iz različitih legata i s različitim namjenama ostavljenih navedenim crkvama. Imajući na umu i te legate vidimo da je Jelena pratila opće trendove religioznosti.

Nadalje u oporuci spominje da je razgovarala s Radinom o raspodjeli imovine u crkvi Svete Trojice, da ove svoje misli »Boga moleći i Prečistu Bogorodicu« upisa »sa rukom duhovnjago mi oca, starca Nikan'dra Jeruzalimca« te kaže vojvodi Stjepanu »jednako je sve Božje i tvoje i u tvoju kuću prihodi i na službu duše naše«. Na kraju zaklinje Stjepana Vukčića na »Sveto Trojstvo jedinstveno i nerazdjeljivo i na strašni sud drugoga dolaska Sina Božjega« da će podijeliti njezinu ostavštinu prema njezinim željama. Također, zaklinje i unuku Jelenu da njezino »pisanje ne umanji«. Na kraju ponovno moli Stjepana i njegovu suprugu Jelenu da se pobrinu ukoliko vide neki nedostatak, i završava »jer mi samrt i život u vaše ruke prilagemo a pred Bogom«. Jelena je, kako vidimo, po svojoj volji podijelila svoju imovinu, no također je primjetna i uloga hercega Stjepana, budući da ona spominje sastanak na kojem joj je on obećao da može slobodno raspolagati svojom imovinom. Osim toga, i u oporuci više puta spominje njegovu »volju«. I sama činjenica da oporuke pišu crkvene osobe govori o povezanosti oporučitelja s Crkvom ali i eventualnim utjecajima duhovnih osoba na raspodjelu imovine. Može se pretpostaviti da je tamo gdje je oporuku pisao notar takav utjecaj bio manji, iako je u nekim gradovima bilo uobičajeno da notari pitaju pa čak i »sugeriraju« namjenu milosrdnih legata.¹⁶ Dakako, na kraju treba

¹⁵ Usp. Zoran LADIĆ, »O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 20, Zagreb, 2003., str. 14-16.

¹⁶ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umjetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 167. Postojale su i odredbe u gradskim statutima da se precizirani novčani iznos ostavi za određenu namjenu, primjerice u Trogiru. O tome vidi u: M. KUNČIĆ, *Od poštasti sačuvaj nas...*, str. 33, bilješka 93.

kazati kako navedeni oporučni legati ukazuju i na to da je Jelena zasigurno željela ostaviti uspomenu na sebe i nakon smrti.

Druga sačuvana oporuka jest, kako je spomenuto, oporuka hercega Stjepana Vukčića Kosače. Ta je oporuka pisana 21. svibnja 1466. »u našem gradu Novom na moru«, a počinje verbalnom invokacijom: »V ime velikago sabaota golemoga g(ospod)a B(og)a našego reku že v' načetak' otca v' is'pl(e)njen'je S(i)na v' sav(a)ršen'je prisvetaago Duha · o prislav'na Troice slava tebi B(o)g' dai g(ospo)d(i)nu hercegu Stipanu svako dobro počelo počinati i sv(a)rševati u dabar' čas' na zdrav'je i na ves(e)l'je i na dušev(a)no spasen'je...«¹⁷ Herceg Stjepan navodi kako čini testament »našemu tečenju i imanju što je nam Bog dao« te odmah dodaje »naip(a)rvo za moju dušicu na slavu i na službu B(o)žiju« deset tisuća zlatnih dukata. Za razliku od Jelene, herceg Stjepan, kao što je bilo uobičajeno, na prvom mjestu ostavlja legat za svoju dušu. Naravno da visina legata »na službu Božju« govori koliko se herceg pouzdavao u taj čin za spasenje duše ali i o njegovu imovinskom statusu.

Nakon toga, navodi ostavštinu za članove svoje obitelji. Najprije sinu knezu Vlatku ostavlja trideset tisuća zlatnih dukata, a isto toliko i sinu knezu Stjepanu. Supruzi, »gospođi Ceciliji«¹⁸ ostavlja tisuću zlatnih dukata te od srebrnog posuđa dvije kupe, dvije krugle i dva pehara, dvije zdjele, šest žlica, dva pojasa, komad aksamita pozlaćenog te od posuđa i odjeće sve što joj je dao otkada je došla u njegovu kuću. Na kraju toga oporučnog navoda vezanog za Ceciliju herceg ponavlja da se sve to njoj mora dati. Nakon toga, ponovno spominje najmlađeg sina Stjepana kojemu ostavlja »moći moje i ikone koje su pri meni nošene okovane zlatom i srebrom i biserom načinjene«. Osim toga, ostavlja mu i krunu bisernu te posuđe, pojase, odjeću i nakit i to, dva pehara od kojih je jedan »od' rambota« od kamena jaspisa a drugi srebrni, koji je pripadao vojvodi Sandalju, veliku srebrnu posudu, četiri ogrlice s kamenjem, pojas koji je pripadao Stjepanovoj majci Barbari, a bio je ukrašen biserima, prstenja s kamenjima samog hercega Stjepana, četiri »divize«, odjeću njegove majke Barbare »ako mu Bog dadne svoju gospođu imati«, kako veli herceg Stjepan. Također, od svoje odjeće herceg mu ostavlja veliku šubu od crvenoga aksamita, koju je dobio od ugarsko-hrvatskoga kralja Matijaša, crveno-grimiznu šubu sa zlatom podstavljenu od samurova krzna, plašt od crvenoga damasta sa zlatom a podstavljen crvenom čendom, četiri srebrne zdjele, sedam čaša, dva-deset žlica i sedam čašica. Sve ostalo što je herceg posjedovao u posudu, pojasa, odjeći, i drugom pokućstvu i stvarima i kako navodi sam herceg Stjepan »svih' tečen'ja moga od' velika do mala« traži da se podijeli njegovim sinovima Vladislavu, Vlatku i Stjepanu, sve na tri jednaka dijela. I ovdje vidimo da je i herceg najveće novčane legat kao i svoje osobne vrijedne predmete ostavio članovima svoje obitelji čime zapravo iskazuje želju da se sačuva-ju unutar obitelji, ali i da se uspomena na njega čuva iz generacije u generaciju.

Nadalje navodi kako »više pisano imenovano blago moje i iman'je moje postavih u kući moioi u Dubrovniku na uphan'e Božije i našieh' dobrih' i s(a)rčanieh' starih' i novih' prijaateljaa kneza i vlasteo i sve općine vlasteo dubrovač'cieh' i takoi da je na volju za mene

¹⁷ Usp. Ljubiša STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, odeljenje I, knj. 24, SKA, Beograd – Sremski Karlovci, 1934., knj. I/2, str. 87-92; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 210-214.

¹⁸ Cecilija je bila treća žena hercega Stjepana i s njom herceg nije imao djece. Prvi put se oženio Jelenom, kćeri Balše III., a drugi put Barbarom de Raugo.

ni sinov' mi ni s' jednim' človikom' u općini nego da e moje iman' je vse više pisano i ime-novano na moju volju«. Za izvršitelje oporuke imenuje svoje prijatelje kneza Šišmunda Žunjevića i kneza Bartola Živanovića Gučetića i kneza Andruška Sorkočevića »da budu oni tri više reč(e)ni s podobniem' vrimenom' na punu moju rič' i moi testamenat' ispuniti i namistit' razdiliti po dostojaan'ju kako se u sim' testamentu s(a)d(a)rži«, a posebice po-navlja herceg »naiprvo za dušu moju«, te da se u sve gore pisano pouzdaje i u svoje sluge i kućane: »redovnika moga gosta Radina«, gospodina mitropolita Davida i kneza Pribislava Vukotića, »er su oni tri kućane moi tomu vsemu više pisanomu svidoci«.

Znači, njegovi »kućani« nastupali su s jedne, a s druge strane njegovi prijatelji Dubrovčani, a svi su se oni trebali pobrinuti da se sve izvrši prema njegovoj želji u oporuci. »I za veće stanovit'stvo i virovan'je«, veli herceg, da pečati oporuku svojim velikim vjerovnim pečatom, te moli »dobre i srdačne prijatelje« kneza i vlastelu i svu općinu dubrovačku i još zaklinje »B(o)gom' višniem' i svimi svetimi od' vika i do vika B(og)u...« da učine sve kako je rečeno »er' toi učinih' bude u puti vele bolestan' a u pameti moioi na punu kripak' i pamet'ju moiom' slob(o)dan'«. Na kraju herceg Stjepan kazuje da ukoliko prije Stjepana umre Vlatko, Vlatkov dio pripadne Stjepanu i obrnuto, te Vlatku preporučuje Stjepana s njegovim dijelom i zadužninom te završava »Bog ti i duša«. Nakon toga slijede potpisi svjedoka. Naime, u Dubrovniku su nakon toga, po običajima, bili pozvani svjedoci, kako bi se oporuka mogla proglasiti valjanom. Najprije izjavu daje knez Pribislav Vukotić, koji se prema običaju kune na Svetom pismu te navodi kako je herceg Stjepan oporuku učinio na Novom u Dračevici gdje je ležao »nemoćan i bolestan«, ali da je bio u »dobroj svijesti i pa-meti«, da je oporuku po hercegovoj želji pisao metropolit David »pred njegovim kipom«, te potvrđuje da su svjedoci bili gore navedeni i da je herceg zapovjedio da se oporuka zajedno s njegovim imanjem odnese u njegovu kuću u Dubrovnik i da se prema njegovim željama po-stupi kada svi njegovi sinovi budu nazočni. Nakon njega isto posvjedočiše i knez Andruško Sorkočević, Monaldo Viganti, koji tom prilikom izjavljuje da je pri činu pisanja oporuke bio nazočan, osim navedenih, i knez Radoje Krančinović, a sve navedeno potvrđuju također i Tadioko Marojević i »počteni muž' David' mitropolit' mileševski«. Herceg ponavljajući for-mulaciju »najprvo za dušu moju«, govori o tome da je zaokupljen njezinim spasom pri čemu se posebno pouzdaje u svoje »kućane« pripadnike triju vjerskih zajednica koje su egzistirale na njegovim posjedima, kojima unatoč tome povjerenju nije ostavio nijedan oporučni legat. S druge strane, prilikom raspodjele imovine svojim sinovima, trudio se u potankosti odrediti što će komu pripasti pa i u slučaju da neki od njegovih sinova ranije umre. U tim njegovim navodima posebno je izražena briga za najmlađega sina Stjepana. Možemo pretpostaviti da su razlike u sadržaju njegove oporuke od tipično kasnosrednjovjekovnih europskih oporuka rezultat prisutnosti svih triju kršćanskih Crkava na njegovim posjedima, među kojima je sve do smrti držao »ravnotežu« ali i prisutnosti sve veće opasnosti od Osmanlija, koji su već prije tri godine osvojili Bosansko kraljevstvo.

Herceg Stjepan Vukčić Kosača umro je samo dan nakon pisanja oporuke. Dubrovčani 5. lipnja 1466. potvrđuju da su primili njegovu oporuku i imovinu, a oporuka je otvorena i proglašena punovaljanom u Dubrovniku 9. prosinca 1466. godine.¹⁹

¹⁹ Usp. Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 79; Marijan SIVRIĆ, »Oporuka i smrt hercega Stjepana Vukčića Kosače«, *Motrišta*, br.18, Mostar, 2000., str. 83-84.

Kosače su u svojim oporukama, kao što je uobičajeno, rješavali pitanje nasljedstva svoje imovine, a ta raspodjela među članovima njihove obitelji zasigurno je određena njihovim osobnim odnosom ili možda nekim ranijim dogovorom. Dok herceg Stjepan nije ostavio oporučno nikome ništa izvan svoje obitelji, kod Jelene nalazimo mnoge primatelje legata s kojima je tijekom života bila u različitim odnosima. Inače, za kršćane je svakako misa bila najsigurniji put spasenja duše, a zatim slijede legati ostavljeni crkvenim ustanovama i osobama kao i briga za članove svoje obitelji ali i one koji su bili u njihovu okruženju a s »više brige« za egzistenciju.

Kako u tim oporukama nalazimo podatak da su i Jelena i herceg Stjepan imali »moći koje su pri meni nošene« možemo zaključiti da su svoju religioznost iskazivali i poštivanjem relikvija. Osim toga, s obzirom na to kome su ih ostavili, možemo naslutiti i s kime su imali najbliskiji odnos. Kod hercega riječ je o njegovu najmlađem sinu Stjepanu, kojemu osim mnogih skupocjenih stvari i velikoga novčanog iznosa ostavlja i moći i ikone koje je nosio sa sobom te ga preporučuje sinu Vlatku. U Jeleninu slučaju, po svemu sudeći, riječ je o hercegovu sinu Vladislavu. S druge strane poznat je hercegov odnos sa sinom Vladislavom. Iako se s njim izmirio i ovaj mu obećao vjernost, sudeći prema ostavljenim legatima, herceg Stjepan imao je drukčiji odnos prema njemu a drukčiji prema ostalim sinovima. Ostalu djecu, odnosno kćeri Katarinu i Maru, herceg ne spominje u svojoj oporuci. Isto tako, neobično je, pogotovo s obzirom na povjerenje koje im je ukazivao, da nije ništa oporučno ostavio nijednom od svojih »kućana«. Spomenimo i to da oporuka hercega Stjepana svjedoči o njegovu velikom bogatstvu, jer je samoga novca ostavio 71 000 dukata, a osim toga vidjeli smo da je posjedovao mnoge skupocjene stvari.

Ako usporedimo oporuke hercega Stjepana i Jelene Sandaljeve vidimo razliku u vrstama i broju oporučnih legata te u njihovim primateljima. Dok je herceg Stjepan ostavio samo jedan legat *pro anima*, doduše u velikom novčanom iznosu, a ostalu imovinu podijelio svojoj obitelji, Jelenina je oporuka bogatija različitim vrstama legata, a kao primatelje oporučnih legata, osim članova obitelji i duhovnih osoba, nalazimo i mnoge ljude nižih staleža koji su joj služili. Stoga, možemo kazati kako se u Jeleninoj oporuci, za razliku od one hercega Stjepana, nalaze mnoge karitativne kategorije uobičajene za kasni srednji vijek, od onoga za spas duše, obdarivanja crkava različitim legatima, određivanje grobnoga mjesta u crkvi, obdarivanja slugu te zbrinjavanja siromašnih djevojaka za udaju. No, zanimljivo je da Jelena, kao što je bilo uobičajeno u tadašnjim oporukama, ne navodi najprije legat za svoju dušu, već prvo one ostavljene obitelji. Na to je mogao barem dijelom utjecati i njezin odnos s hercegom Stjepanom, budući da smo vidjeli da nekoliko puta u oporuci spominje »njegovu volju«. S druge strane, Stjepan Kosača na prvom mjestu navodi legat od 10 000 zlatnih dukata »za svoju dušicu na slavu i na službu Božju«, koji nije pobliže odredio. Razloge tome možemo samo nagađati. Ne možemo znati je li u pitanju bio neki raniji dogovor ili nešto drugo. Dok su već 1. travnja 1443. herceg Stjepan, njegova žena Jelena i sin Vladislav u Ključu izdali potvrđnicu da su primili od Dubrovčana oporučne legatate koje im je ostavila Jelena Sandaljeva,²⁰ distribucija oporučnih legata hercega Stjepana

²⁰ Usp. Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 57-58; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 170-171.

Vukčića Kosače izvršavala se u vremenskom razdoblju od 1467. do 1470. godine.²¹ Hercegovina supruga Cecilija i hercegov sin Vladislav svoje su legatate preuzimali samostalno. S druge strane, Vlatko, vjerojatno poštujući posljednju želju svoga oca, uglavnom zajednički preuzima ostavljene legatate s bratom knezom Stjepanom. Oni odobravaju realizaciju legatata ostavljenog za dušu hercega Stjepana.²² Naime, taj je iznos 10. veljače 1469. odlukom pape Pavla II. predan ugarsko-hrvatskom kralju Matijašu Korvinu »ad protegendam ipsam catholicam fidem non solum contra crudelissimos Turchos, sed et in perfidissimos hereticos singulariter defudetur.... ad omnem requisicionem et ordinacionem«.²³

Ljudi su u posljednjim trenucima svoga života nastojali što bolje iskoristiti ovozemaljska dobra čineći različita djela milosrđa čime im se »otvarala« mogućnost spašavanja od čistilišnih muka, dok su s druge strane zasigurno neki od njih svoju savjest, barem dijelom, opterećivali upravo načinom njihova stjecanja u životu. Također, možemo pretpostaviti da je distribucija legatata usko vezana uz promišljanje samoga oporučitelja o njegovu ovozemaljskom životu, o grijesima koje je učinio »mišlju, riječju, djelom i propustom«, što ne mora značiti da je ta osoba imala više »grijeha« nego samo da je bila religioznija. Vjerojatno se o tome radi i kada uspoređujemo oporuku hercega Stjepana i Jelene, pri čemu je možda potrebno napomenuti da je ovdje riječ ne samo o pripadnicima različitih konfesija nego, sudeći prema dosadašnjoj historiografiji, i o osobama posve oprječnih karakternih crta.

Kao i u dalmatinskim gradovima i ovdje susrećemo raznolike vrste oporučnih legatata. Slično kao na susjednom dubrovačkom području²⁴ i u navedenim oporukama darivani predmeti najčešće su novac, nakit, odjeća, posuđe itd., a kod Jelene nalazimo i vinograde, njive, maslinike i solila. S obzirom da je riječ o članovima velikaške obitelji, ne začuđuju vrste legatata, a pogotovo što iz njihova detaljna opisa i vrste vidimo da je riječ o vrlo skupim predmetima. Dakako da ti legatati pokazuju i bogatstvo kojim su raspolagali. Slike se kao predmet oporučivanja u dalmatinskim oporukama od druge polovice 14. stoljeća češće navode, i to ponajprije ikone.²⁵ Da je bilo slično i na prostoru Kosača pokazuju nam dva primjera. Naime, i herceg Stjepan i Jelena spominju ikone u svojim oporukama, i to u Jelene nalazimo zlatnu ikonu, a u hercega »okovanu zlatom i srebrom i biserima«. Za ikone u Kosača saznajemo i iz drugih izvora. Srebrnu ikonu nalazimo 1413. godine u ostavštini banice Anke i kćeri joj Katarine u Dubrovniku, a zlatna ikona spominje se i u Sandaljevoj ostavštini 1413. i 1419. godine.²⁶ Sandaljevi poslanici potvrđuju 1423. godine da su preuzeli tu ikonu.²⁷

Također, poznato je da su oporučitelji u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku ostavljali liturgijske knjige i to isključivo crkvama i pripadnicima crkvenih redova.²⁸

²¹ Usp. M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206-227.

²² Usp. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 508.

²³ *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae* (ur. József GELCICH – Lajos THALLÓCZY), Kiadja a M. Tud. Akademia Tort. Bizottsaga, Budapest, 1887., str. 629. Usp. Milko BRKOVIĆ, *Srednjojekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011., str. 229.

²⁴ Usp. G. RAVANČIĆ, »Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legatata u Dubrovniku...«, str. 118.

²⁵ Usp. Z. LADIĆ, »Oporučni legatati pro anima...«, str. 22, 24.

²⁶ Usp. Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 355, 357, 365.

²⁷ *Isto*, str. 371.

²⁸ Usp. Z. LADIĆ, »Oporučni legatati pro anima...«, str. 26.

Iz Jelenina oporučnog navoda da se »ukoliko se nađe neka knjiga« priloži u crkve sv. Jurja i Presvete Bogorodice, možemo naslutiti kako je i ovdje riječ o takvima knjigama. Osim što je pomagala u dovršetku crkve Presvete Bogorodice, Jelena je oporučnim legatima sudjelovala i u samom opremanju dviju navedenih crkava.

Osobito omiljeni primatelji pobožnih oporučnih legata u dalmatinskim oporukama bili su samostani, i to u prvom redu franjevaca i dominikanaca, crkve i kapelice u gradu i distriktu, pripadnici gradskoga klera te na poseban način duhovnici oporučitelja. Tako o velikoj popularnosti siromašnih redova u ovo vrijeme govori i činjenica da su u Europi od 13. stoljeća prosjački redovi u oporučnim legatima *pro anima* najčešće navodeni.²⁹ U Kosača su, kako vidimo, stvari stajale drukčije. Dok herceg Stjepan izvan svoje obitelji nije ostavio nikome legat, pravoslavka Jelena ostavlja više legata crkvama sv. Jurja i Presvete Bogorodice, a osim svojega duhovnika Nikandara, nagrađuje i kaludera Jovana i popa Teodozija s određenom svotom novca. O Jeleninoj povezanosti s duhovnikom Nikandarom posebno svjedoči i Gorički zbornik koji je sastavio Nikandar, a u njemu se nalaze njezina pisma.³⁰ Da mu je Jelena ukazivala povjerenje i u »svjetovnim poslovima«, ukazuje primjerice činjenica da je Nikandar 6. veljače 1441. podignuo jednu ratu njezinih kamata u Dubrovniku.³¹

Iako izlazi iz ovoga konteksta, imajući na umu novac kojim su raspolagali, spomenut ćemo i to da su veliku dobit i Jelena i herceg Stjepan imali od Sandaljeva uloga u Dubrovniku. Naime, Sandalj je prilikom prodaje svoje polovine župe Konavle 1419. godine, osim primanja u dubrovačko plemstvo, darivanja kuće u Dubrovniku, baštine, tributa Sandalju, Vuku, Vukcu i njegovu sinu Stjepanu te nasljednicima, dobio i mogućnost ulaganja novca na dobit u Dubrovniku.³² Iako je Sandalj tražio od Dubrovčana da dozvole i njegovoj supruzi Jeleni ulaganje novca na dobit, dopuštenje nikada nije dobio. Ni Jelenin osobni pokušaj 1435. godine nije urodio plodom. Dubrovčani je odbijaju pažljivo birajući riječi njezinu zastupniku Pribislavu Pohvaliću. Svoju suprugu Jelenu u svojim poslovanjima Sandalj nije zaboravljao, pa su njezine transakcije unutar zasebnoga depozita, u isto vrijeme s njegovima, obavljali Sandaljevi zastupnici. Zna se da je Sandalj malo prije smrti imao 12 000 uložениh dukata na koje je godišnja dobit iznosila 600 dukata. Nakon smrti, budući da nije bilo izravnih nasljednika za ulaganje novca na dobit u Dubrovniku, naslijedila ga je supruga Jelena. Matice Sandaljevih uloga bile su kod Stjepana Vukčića, pa postoji pretpostavka da je takvu želju izrazio sam Sandalj u maticama iz 1426. i 1431. godine.³³ S druge strane, prema dosadašnjim istraživanjima znamo da je Jelena ulagala novac u Kotoru, a u tom ju je poslu trebao naslijediti herceg Stjepan. Naime, ona je kod vlastelina Luke Palutinovića, koji je bio vrlo ugledan bankar u Kotoru, uložila novac na

²⁹ Usp. *Isto*, str. 27-28, 57; G. RAVANČIĆ, »Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku...«, str. 110.

³⁰ Usp. E. KURTOVIĆ, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika...*, str. 37.

³¹ Usp. *Isto*, str. 48.

³² Usp. Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 300. O tome više u: Esad KURTOVIĆ, »Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 38, Zagreb – Dubrovnik, 2000., str. 103-120; E. KURTOVIĆ, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika...*, str. 21, 43, 144.

³³ Usp. E. KURTOVIĆ, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika...*, str. 31, 35-36, 39-40. O Sandaljevima ulaganjima novca na dobit može se podrobnije vidjeti u: *Isto*, str. 20-36.

dobit uz kamatu od 7%, i po svemu sudeći, prije smrti podigla je preostalih 500 dukata. Također, prema nekim pretpostavkama, Sandaljeve matice podrazumijevale su da Jelenu nakon smrti naslijede njegovi potomci, u ovom slučaju herceg Stjepan Kosača.³⁴

Također, možda ovdje treba napomenuti i činjenicu da je Sandalj tražio od Dubrovčana odobrenje za izgradnju crkve (u kojoj je Jelena trebala biti pokopana) i bolnice uza zidine Dubrovnika. S tim u svezi htio je položiti ulog od 6 000 dukata, s čijom bi dobiti održavao crkvu i bolnicu.³⁵ Sačuvani izvori ne govore o kakvoj se crkvi radilo. Iako je taj zahtjev bio formalno prihvaćen u Vijeću umoljenih, s njegovim se odobrenjem odugovlačilo, vjerojatno zbog toga što se radilo o pravoslavnoj crkvi. Nakon Sandaljeve smrti, udovica Jelena ponovno upućuje Dubrovčanima istu zamolbu, ali je odbijena. Poslije toga, ona podiže crkvu sv. Bogorodice na otoku Brezovici ili Beški na Skadarskom jezeru.³⁶ Dosadašnje historiografske pretpostavke da se radilo o pravoslavnoj crkvi imaju argumenata, ali su razlozi mogli biti i drugi. Naime, ovdje treba imati na umu činjenicu da su Crkva i njezine institucije u Dubrovniku bile pod strogim nadzorom svjetovnih vlasti i da je Sandalj, unatoč dobrim odnosima, za njih ipak bio stranac. Osim toga, postavlja se i pitanje tko bi tu crkvu nadzirao.³⁷

Na kraju, kako smo spomenuli, osvrnut ćemo se i na sačuvane oporuke katolkinja Jelene, udovice Vuka Hranića, i pretposljednje bosanske kraljice Katarine koje ukazuju na njihovu religioznost i pobožnost. Jelena, kći hrvatsko-dalmatinskoga bana Vuka Vukčića Hrvatinića, nakon smrti muža Vuka Hranića, živjela je od 1425. godine u samostanu sv. Benedikta u Splitu. Prema legatima u njezinoj oporuci, koja je pisana u navedenom samostanu 18. ožujka 1437.,³⁸ bila je vrlo nadahnuta srednjovjekovnom religioznošću. Nakon uobičajene formule »zdrave pameti a bolesna tijelom« ostavlja legat, kao što je bilo uobičajeno, za svoju dušu. Naime, ona ostavlja 87 dukata za služenje misa (dvije godine svaki dan), a novac koji preostane, prema njezinoj oporuci, trebao se dodijeliti crkvi sv. Benedikta. Tu je crkvu kao i njezine redovnice obdarila i drugim legatima u odjeći i posuđu. Osim što je naručila misu zadušnicu za svoju dušu, to isto čini i za svoga oca, majku i sestru. Također i svojim sluškinjama ostavlja određene legate u novcu i odjeći, kao i svojim slugama te nekim osobama s kojima je za života održavala kontakte. Njezin je ispovjednik bio don Petar iz splitskoga samostana sv. Benedikta kojemu ostavlja 10 dukata *per anima mia*.

Iz navedenih legata vidimo da i u njezinoj oporuci nalazimo uobičajene karitativne kategorije za to razdoblje. Dakako da velik broj misa u relativno kratkom vremenu ukazuje na njezinu vrlo izraženu brigu za spas duše. Osim toga, »gospođa Jelena« slijedi i druge trendove koji su pogotovo bili izraženi u gradovima, primjerice ostavljanje legata gradskim

³⁴ Usp. *Isto*, str. 49-50, 149 (tekst i bilješka 121).

³⁵ Usp. *Isto*, str. 35.

³⁶ Usp. Mladen ANČIĆ, »Jedan fragment iz života Sandalja Hranića«, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 19, Sarajevo, 1982., str. 253-262; Boris NILEVIĆ, *Srpska Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 69.

³⁷ Usp. Dijana KORAC, *Vjera u Humskoj zemlji*, Crkva na kamenu, Mostar, 2008., str. 127.

³⁸ Usp. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (ur. Tadija SMIČIKLAS), sv. 10, JAZU, Zagreb, 1912., str. 303-305. Jelenina oporuka sačuvana je u Državnom arhivu u Zadru. Njezina oporuka je kod Tadije Smičiklase pogrešno datirana 1337. godinom. O tome kao i o Jeleninoj oporuci više vidi u: M. ANČIĆ, »Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama«, str. 38-39 (tekst i bilješka 6).

crkvama i samostanima, obdarivanje duhovnika te plaćanje misa za svoju dušu kao i za duše pokojnih članova svoje obitelji.³⁹ Pritom treba imati na umu da je bilo preporučljivo moliti za rođake, odnosno pokojne članove svoje obitelji kako bi što prije došli u raj, jer se duše u raju mogu moliti za one na zemlji kao i u čistilištu.⁴⁰ Kako vidimo, Jelena nije izrazila želju da se služi misa i za njezina pokojnog muža. Razlog tomu ne možemo znati s obzirom da njezin odnos s Vukom Hranićem kao i život prije odlaska u ovaj samostan, zbog nedostatka izvora nije moguće detaljno utvrditi.⁴¹ S druge strane, osim što je distribucijom različitih legata unutar Crkve nastojala pronaći sigurniji put za spas duše, također je i legatima svojim slugama i drugim osobama iz svojega okruženja, mogla računati na više molitava za njezinu dušu. Inače, legati ostavljeni u odjeći, koje ovdje nalazimo, usko su povezani s »tjelesnim djelima milosrđa« koji su pridonosili spašavanju duše, pa su stoga bili i česta tema u propovijedima te hagiografskoj književnosti i religioznom slikarstvu.⁴² Osim toga, u njezinoj oporuci nalazimo i zamjenska hodočašća kao još jedan oblik iskazivanja religioznosti ali i kao »zalog« za spasenje duše. Ona naime, ostavlja legat od tri dukata za troškove hodočašća crkvi sv. Marije u Traniju, što osim navedenoga navodi i na zaključak da je bila štovateljica Blažene Djevice Marije, odnosno da se nadala njezinu zagovoru kod Stvoritelja. Također, ostavila je i osam dukata za troškove hodočašća u Rim navodeći *per anima*. Inače, hodočašća, o čemu će biti više riječi malo kasnije, pripadaju svakako među najpopularnije oblike kasnosrednjovjekovne pobožnosti, pa i na ovom primjeru vidimo da su njezini oporučni legati tipični za oporuke iz toga razdoblja. Na kraju, spomenut ćemo još jedan njezin oporučni legat, a radi se o duplom svijećnjaku koji je ostavila crkvi sv. Kuzme i Damjana.⁴³ Osim što je obdarivanje više crkava različitim legatima usko povezano s brigom o što bržem i sigurnijem spašavanju duše, pa i željom da se sačuva uspomena na nju, darivanje svijećnjaka moglo bi se možda dovesti i u svezu s paljenjem svijeća za vrijeme slavljenja mise, čime je dodatno osiguravala *pro remedio animae*.

Na kraju donosimo osvrt na oporuku zasigurno najpoznatije žene iz srednjovjekovne bosansko-humske povijesti. Poznato je da je kraljica Katarina za vrijeme svojih posljednjih godina života u Rimu bila u vezi s franjevačkim samostanom Aracoeli, i da je bila članica Trećega franjevačkog reda. Katarina je 20. listopada 1478. pozvala javnog notara Antu Jurina, inače svećenika Splitske biskupije koji je u to vrijeme bio na službi u crkvi sv. Petra u Rimu, da sastavi njezinu oporuku. Svih sedam svjedoka njezine oporuke bile su crkvene osobe, i to šest franjevaca samostana Aracoeli i Jure Marinov, arhiđakon na Rabu koji je u to vrijeme bio na službi kod kardinala Marka Barba. Kraljica Katarina, kako je poznato, ostavlja Bosansko kraljevstvo papi Sikstu IV. i njegovim zakonitim nasljednicima ukoliko se nijedno od njezine djece (Sigismund i Katarina) ne vrate na kršćanstvo. Svojoj je djeci ostavila neke predmete (bodež, dvije tase i dva srebrna vrča), a sinu još i očev mač. Ovdje se zasigurno

³⁹ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 156, s uputama na ostalu literaturu.

⁴⁰ Usp. Žak LE GOF, *Nastanak čistilišta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1992., str. 291-292.

⁴¹ Usp. M. ANČIĆ, »Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama«, str. 50-52.

⁴² O tome više s uputama na ostalu literaturu vidi u: V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 187-190.

⁴³ Usp. *Codex diplomaticus...* (ur. Tadija SMICIKLAS), str. 304-305; M. ANČIĆ, »Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama«, str. 50-51.

radi o njezinoj želji da ti predmeti kao uspomene ostanu u obitelji, ali kako vidimo bila je i vrlo zabrinuta zbog budućnosti svoje djece i svoje zemlje. Ona u svojoj oporuci izražava želju da se sahrani u crkvi Aracoeli te za pokop i obrede ostavlja 200 dukata. Također, toj crkvi ostavlja i pozlaćeni kraljevski plašt i svileni oltarnik koji je koristila u svojoj kapelici. Ostale predmete iz kapelice, a riječ je o misalu, kaležu s patenom i korporalom, kazulu i ostalo misničko odijelo skupa sa svilenim oltarnikom, ostavlja crkvi sv. Jeronima u Rimu, dok sve relikvije koje je imala ostavlja crkvi sv. Katarine u Jajcu. Za izvršitelje oporuke imenuje dubrovačkoga kanonika Matu de Raguisa koji je u to vrijeme bio u službi kardinala Julijana Rovere, te Paulu Mirković i Radića Klešića. Katarina je na kraju zamolila biskupa Bartolomeja Marasca da ugovori sastanak izvršitelja njezine oporuke s vicekancelarom Rimske crkve Rodrigom Borgiom. Ti su izvršitelji papi i kardinalskom zboru trebali predati njezinu oporuku zajedno s mačem kralja Tomaša, kako bi se zauvijek sačuvali. Pet dana nakon pisanja oporuke Katarina je umrla i po svojoj želji pokopana je u crkvi Aracoeli u Rimu i to pred glavnim oltarom te crkve.⁴⁴ Kako vidimo, Katarina je sukladno svojem društvenom statusu ali i slijedeći trendove kasnosrednjovjekovne pobožnosti iskazala želju da se pokopa u crkvi Aracoeli te je ostavila različite legate ne samo ovoj crkvi nego i crkvama sv. Jeronima te crkvi sv. Katarine u Jajcu. Kako smo vidjeli iz navedenih legata, Katarina je raspolagala i vrlo skupim predmetima koji su se koristili u slavljenju mise a koji su za njezina života bili u njezinoj kapeli u Rimu. Iz svega možemo iščitati njezinu brigu za spas duše, pa je stoga nastojala različitim legatima ostavljenim crkvama i duhovnim osobama što prije osigurati svoje spasenje. S time je naravno povezano i njezino grobno mjesto kod glavnoga oltara gdje se svakodnevno služe mise. Već smo spominjali kako je postojalo vjerovanje da grob u crkvi pomaže bržem spašavanju duše, ukoliko nije u pitanju »vremenita taština«, a njezin grob blizu oltara može biti povezan i sa pobožnošću prema svetoj hostiji.⁴⁵ S druge strane što veći broj crkava koje obdaruje u svojoj oporuci svjedoči ne samo o njezinoj povezanosti s tim crkvama tijekom života nego i o »računanju« na molitve u njima za njezinu dušu. No, ovdje treba imati na umu i utjecaj franjevaca s kojima je, kako smo vidjeli, bila u vrlo bliskim odnosima tijekom zadnjih godina svoga života, o čemu svjedoči i činjenica da su šest od sedam svjedoka bili franjevci, dok su sve druge navedene crkvene osobe bile podrijetlom s hrvatskih prostora. Govoreći o njezinoj vezi s franjevcima, treba kazati da je kasnosrednjovjekovnu religioznost također obilježilo osnivanje »trećega reda« za laike pri čemu su presudnu ulogu imali prosjački redovi, franjevci i dominikanci. I sama je Katarina bila, kako je spomenuto, članica Trećega franjevačkog reda. Na poticaj franjevaca laici su u svojoj pobožnosti posebnu ulogu dali *caritas* i *elemosina*. U to je vrijeme Crkva ulagala mnogo truda u poticanju religioznosti među laicima, pa su žene (najveći broj činile su udovice) imale mogućnost izražavati svoju pobožnost u svakodnevnom životu. Najveći poticaj tim ženama davale su trećoretkinje sv. Katarina Sijenska i sv. Elizabeta u čijim su životima

⁴⁴ Usp. Augustinus THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, tomus primus: ab Innocentio PP. III usque ad Paulum PP. III, 1198. – 1549., Roma, 1863., str. 509-511. Prema: Bazilije PANDŽIĆ, »Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)«, *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu*, Franjevačka teologija u Sarajevu – Kršćanska sadašnjost, Sarajevo – Zagreb, 1979., str. 21-24.

⁴⁵ O tome više vidi u: V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 197-200. Usp. Z. JANEKOVIĆ RÖMER, »Na razmеди ovog i onog svijeta...«, str. 9.

prevladavali milosrđe i skrb o siromašnima.⁴⁶ S druge strane franjevci i dominikanci svojim propovijedima i savjetima zasigurno su »pomagali« srednjovjekovnim ljudima u »ispravnom biranju« puta za spasenje duše.⁴⁷

U svojoj oporuci Katarina se sjetila i svojih sluga kojima ostavlja neke predmete a o bliskom odnosu s njima svjedoči i to da ih imenuje, osim crkvenih osoba, za izvršitelje svoje oporuke. Ovdje ćemo spomenuti i to da iz oporuke vidimo da je bila dužna određeni novčani iznos, osim svojim epitropima Radiču Klešiću i Pauli Mirković, također i Luki Vučikoviću, pa naređuje da se vrate njezini dugovi, što je opet povezano s težnjom da ne napusti ovaj svijet dok ne vrati sve svoje dugove. Osim toga, treba navesti i činjenicu da su uključivanju siromašnih u socijalnu zajednicu u srednjem vijeku posebno pridonijeli franjevci čiji je osnivač sveti Franjo uzdigao siromaštvo na najveći stupanj, a franjevci su u svojim propovijedima pozivali laike na davanje milostinje. *Pauperes Christi* smatrali su se i prosjački redovi, koji se za razliku od siromašnih laika, nisu nalazili na marginama društva, a kojima se također ostavljala milostinja. Inače *caritas* se u teologiji kasnoga srednjeg vijeka interpretirao kao jedan oblik *imitatio Christi*, a koncept uživljavanja u život i muke Isusa Krista proširio se zahvaljujući sv. Franji i njegovu redu.⁴⁸ Na takva razmišljanja i oporučne želje također je velik utjecaj imala pojava teologije čistilišta, čime se ljudima otvara mogućnost da različitim djelima milosrđa pokušaju spasiti dušu »dok još ima vremena«. Poznato je da je i sveti Bonaventura u svojem teološkom učenju posebno isticao molitvu za mrtve s kojom bi se mogli oprostiti grijesi onima koji se nalaze u čistilištu. Naravno, onima koji su u raju molitva nije potrebna, a za one u paklu ne postoji više nikakva mogućnost spasenja.⁴⁹ Ne treba sumnjati da je svojim oporučnim navodima kao i molitvama brojnih primatelja različitih legata i Katarina mogla »računati« na više molitava za svoju dušu, ali i da je i kod nje bila prisutna želja za čuvanjem uspomene na nju nakon njezine smrti.

Osim religioznosti koju možemo iščitati iz njezine oporuke, valja kazati da je Katarina i tijekom života iskazivala pobožnost. Tako znademo da je kraljica Katarina 1472. godine nazočila prijenosu kostiju Bernardina Sijenskoga⁵⁰ u njemu posvećenu crkvu u Akvileji. Naime, još 1457. godine njezin muž kralj Stjepan Tomaš dao je prinos za tu crkvu. Osim toga, Katarina je zabilježena i među hodočasniciima 1475. godine kada je papa Siksto IV. proglasio jubilarnu godinu. Poznato je da je tijekom kasnoga srednjeg vijeka hodočašćenje bilo najomiljeniji oblik pobožnosti. Tomu je svakako pridonijelo širenje kulta pojedinih svetaca i štovanje svetačkih relikvija, kojima se pridavala čudotvorna moć. Osim toga, treba istaknuti ideju dijeljenja oprosta na određenim mjestima, ali i uvođenje prvoga jubileja 1300. godine

⁴⁶ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 96-98. O Katarini Sijenskoj više vidi u: *Suvremena katolička enciklopedija*, str. 453-454.

⁴⁷ Usp. *Isto*, str. 155.

⁴⁸ O tome više vidi u: V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 191, 253.

⁴⁹ O stavovima sv. Bonaventure prema čistilištu više u: Ž. LE GOF, *Nastanak čistilišta*, str. 231-236

⁵⁰ Bernardin Sijenski provodi život u strogoj askezi. Studirao je pravo u Sieni kada je 1400. godine harala kuga, pri čemu je pružao veliku pomoć oboljelima. Nakon toga, odlučio je ući u franjevački red. Zbog pločice na kojoj je pisalo IHS (koristio je za vrijeme propovijedi), papa Martin V. optužio ga je za krivovjerje. No nakon što je oslobođen optužbe slovi kao osnivač »pobožnosti svetom Imenu Isusovu«. Usp. Joseph LORTZ, *Storia della Chiesa*, sv. 1, Edizioni Paoline, Torino, ⁶1992., str. 609; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko BADURINA), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ⁵2006., str. 163-164.

u Rimu, koji je proglasio papa Bonifacije VIII. (1294. – 1303),⁵¹ a zatim i u drugim mjestima. Takvo shvaćanje značilo je promjenu poimanja određenoga svetišta kao »mjesta Božje nazočnosti« u mjesto gdje Crkva dijeli određene privilegije ili određuje »jubilarne godine«.⁵² Za poticanje pobožnosti kod vjernika jedan od najefikasnijih načina bile su propovijedi. Već od kršćanske antike propovijedalo se u svim zajednicama i to svake nedjelje i blagdana. Do razvoja propovijedi dolazi već od kraja 4. stoljeća, kada se počinje propovijedati i običnim danima, a među propovjednicima se vrlo rano ističu sv. Ivan Zlatousti na Istoku a na Zapadu sv. Ambrozije. Do još većega razvoja propovijedi dolazi u 12. i 13. stoljeću i to zahvaljujući crkvenoj reformi, križarskim vojnama, borbi protiv krivovjerja a posebno osnutku prosjačkih redova, koji će uvelike utjecati na pučku pobožnost. Na samu kvalitetu propovijedi veoma jak utjecaj imala je skolastika.⁵³ Poseban procvat propovijed doživljava u kasnom srednjem vijeku u čemu su velik doprinos dali franjevci i dominikanci. Tako je franjevac opservant Bernardin iz Sijene u svojim propovijedima naglašavao pokajanje i dobrovoljno siromaštvo. Iz reda dominikanaca poznat je sv. Vinko Fererski, čije je štovanje od druge polovice 15. stoljeća bilo veoma rašireno i u Dubrovniku gdje se s vremenom počelo vjerovati u njegovu moć u suzbijanju epidemije kuge.⁵⁴ Također, ovdje treba spomenuti i to da su na širenje religioznosti utjecale i upravo česte epidemije kuge. Naime, nakon »crne smrti« jačaju kultovi pojedinih svetaca koji nisu ranije bili osobito štovani, što se na poseban način odrazilo u sakralnom slikarstvu, pa se njihov broj tijekom 15. i 16. stoljeća stalno povećavao, a kuga je kod ljudi doživljavana kao posljedica Božjega gnjeva zbog počinjenih grijeha.⁵⁵ Budući da su se sv. Sebastijan i sv. Roko častili kao zaštitnici od kuge, u vrijeme opasnosti od kuge gotovo svaki europski grad podignuo je crkvu ili oltar u njihovu čast. Tako su primjerice Dubrovčani u drugoj polovici 15. stoljeća podignuli crkvu sv. Sebastijanu, a 1534. godine dovršena je i crkva posvećena sv. Roku.⁵⁶

Na pobožnost je kako je spomenuto, utjecala i vjera u čistilište koju su najviše širili prosjački redovi. Čistilištem kao »trećim mjestom« dobiva se još jedna »mogućnost« spasenja, a to se moglo postići molitvom, različitim djelima milosrđa tijekom života ali i molitvom živih za umrle te postom.⁵⁷ Osim toga, treba spomenuti da je na širenje religioznosti u kasnom srednjem vijeku također utjecala i dostupnost knjige većem broju ljudi.⁵⁸

Ostali oblici religioznosti

Jedan od oblika iskazivanja religioznosti, odnosno pobožnosti svakako je i post. Crkva od najranijega vremena uvodi post petkom i to u spomen Isusove muke.⁵⁹ Osim petka, nakon

⁵¹ Usp. Ž. LE GOF, *Nastanak čistilišta*, str. 303-304.

⁵² Usp. Josip KOLANOVIĆ, »Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku«, *Croatica christiana periodica*, god. 6, br. 9, Zagreb, 1982., str. 14-15.

⁵³ Usp. Božo GOLUŽA, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998., str. 123, 196, 270.

⁵⁴ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 88-91, 94.

⁵⁵ Usp. M. KUNČIĆ, *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 65, 72.

⁵⁶ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 230-233.

⁵⁷ Usp. Ž. LE GOF, *Nastanak čistilišta*, str. 296, 299. O tome, kao i o mišljenju pojedinih skolastika o čistilištu, može se vidjeti u tom istom djelu.

⁵⁸ Usp. V. ŽIVKOVIĆ, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV-XVI vek*, str. 85.

⁵⁹ Usp. Karl BIHLMEYER – Herman TÜCHLE, *Storia della Chiesa*, sv. 2, Morcelliana, Brescia, 1987., str. 145.

11. stoljeća, također je čest bio i post subotom. Dani posta povećavaju se uvođenjem posta uoči velikih blagdana, posebno na blagdane spomena apostola, a od 1078. godine papa Grgur VII. uvodi i kvatre.⁶⁰

Uskrсни post uveden je vrlo rano. Dok se u 3. stoljeću postilo samo u Velikom tjednu (šest dana), u prvoj polovici 4. stoljeća, vjerojatno imajući u vidu Isusov post u pustinji od četrdeset dana, počinje se postiti cijelu korizmu. Na Zapadu je korizma trajala ukupno šest tjedana a na Istoku je podrazumijevala šest tjedana prije Cvjetnice, to jest tjedan više.⁶¹ Što se tiče posta u adventu, treba kazati da se, počevši od 5. stoljeća, u galskoj Crkvi kao priprava za Božić od 11. studenoga pa nadalje prakticirao post tri dana u tjednu (ponedjeljak, srijeda i petak). U Rimskoj crkvi je još prije Grgura Velikoga kao priprava za Božić uveden advent koji je uključivao četiri tjedna. Također, na Istoku je bilo razdoblje priprave za Božić koje je trajalo tri do četiri tjedna.⁶²

Uz molitvu i djela milosrđa, post je kao izraz pobožnosti uveden od najranijih vremena u Crkvi, pri čemu je najveći uzor bio sam Isus Krist. Postu se kao što je spomenuto, pridavala velika pažnja i u srednjem vijeku. Post se spominje i u poznatom hagiografskom djelu *Legenda aurea* Jakova Varaginskog (1228./29. – 1298.), nadbiskupa Genove. Naime, prema *Zlatnoj legendi* dušama u čistilištu može se pomoći služenjem mise, molitvama, postom i milostinjom.⁶³ Zanimljivo je navesti i pisanje Marka Marulića (1450. – 1524.) koji je povezivao milosrđe i post navodeći »hranu koju sebi uskraćuješ posteći daj onomu tko oskudijeva« i zaključuje: »To će biti post koji je Bogu po volji.«⁶⁴

Prema dosadašnjim istraživanjima i u obitelji Kosača postilo se u dane korizme i došašća, što saznajemo uglavnom iz nekih odluka dubrovačkih vijeća. Zsigurno je postojalo razmišljanje da će im i post u određene dane pomoći na posljednjem sudu. O postu u Kosača u navedeno vrijeme svjedoče sljedeći primjeri. Da su Kosače postili korizmene dane daje naslutiti Sandaljeva povelja pisana »va lito rožastva hristova tisuščno i četiri sta i deseto lito u Dračevici u Novom u prvi utornik? po sridopostiiu.«⁶⁵ Osim toga, poznato je i nekoliko zaključaka dubrovačkih vijeća iz 1427. godine koji govore o slanju ribe ovoj obitelji za vrijeme korizme i to uglavnom dok su boravili u Blagaju. Tako iz siječnja te godine datiraju odredbe po kojima Sandalj, koji se nalazi u Blagaju, treba dobiti njihov dar u ribi, i to sve do Uskrsa. Jedan zaključak iz ožujka te godine vezan je za njegovu ženu Jelenu. Tada je, naime, odlučeno da joj se šalje svaki tjedan do Uskrsa ribe, vina i kruha. Sličnu odredbu nalazimo i nekoliko godina kasnije, točnije 10. ožujka 1433. kada Vijeće umoljenih donosi zaključak da se Sandalju za vrijeme korizme šalje riba.⁶⁶ Da je i herceg Stjepan

⁶⁰ Usp. B. GOLUŽA, *Povijest Crkve*, str. 65, 75; K. BIHLMAYER – H. TÜCHLE, *Storia della Chiesa*, sv. II, str. 145.

⁶¹ Usp. B. GOLUŽA, *Povijest Crkve*, str. 126.

⁶² Usp. Karl BIHLMAYER – Herman TÜCHLE, *Storia della Chiesa*, sv. 1, Brescia, 11987., str. 411.

⁶³ Usp. Ž. LE GOF, *Nastanak čistilišta*, str. 296. Odgovore Jakova Varaginskog na različite upite o čistilištu vidjeti u: *Isto*, str. 294-296.

⁶⁴ Branko JOZIĆ, »Hoć bit veće zdrav, s redom i s mirom pij... (Marulić o jelu, piću i postu)«, *Colloquia Maruliana*, br. 19, Split, 2010., str. 241 (tekst i bilješka 19).

⁶⁵ Usp. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 275; Leon PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, Svjetlo riječi – Ziral, Sarajevo – Mostar, 1999., str. 197; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 235-236.

⁶⁶ Usp. Nikola JORGA, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle*, sv. 2, E. Leroux,

Vukčić Kosača postio u korizmene dane vidimo iz zaključka dubrovačkoga vijeća od 28. ožujka 1436. kada je odlučeno da mu se dadne pšenice i ribe jer su dobili informaciju da boravi u Blagaju. U ožujku sljedeće godine ponovno mu odlučuju dati ribe jer se nalazi u Blagaju. Isti zaključak nalazimo i 1440. godine.⁶⁷ Poznata je i jedna takva odredba od 11. veljače 1447. Tada Vijeće umoljenih donosi zaključak da hercegu Stjepanu, ukoliko u korizmi dođe u Dračevicu, pošalju svoje poslanike, a krajem istoga mjeseca šalju mu poslanike s darovima u suknu u vrijednosti od 400 perpera, a isto toliko Katarini i Jeleni, te navode kako će barke loviti ribu za vojvodu Stjepana.⁶⁸

Što se tiče posta u adventu, nalazimo također nekoliko zaključaka dubrovačkih vijeća. Tako Dubrovčani 11. prosinca 1433. odobravaju Sandalju slanje ribe za vrijeme dok se bude nalazio u Blagaju, a istu odluku donose i tri godine kasnije za njegovu udovicu Jelenu.⁶⁹ Sličan zaključak nalazimo i za vrijeme njegova nasljednika Stjepana Kosače, kojega Dubrovčani 7. prosinca 1437. odlučuju obdariti ribom u vrijednosti od 40 perpera jer se nalazi sa svojom obitelji u Blagaju. Prema sačuvanim izvorima obdaruju ga ribom i 20. studenoga 1439., 5. prosinca 1440., 9. prosinca 1442., 2. prosinca 1447.⁷⁰ Da su Dubrovčani obdarivali ribom Kosače najčešće za vrijeme njihova boravka u Blagaju, govori i dubrovački zaključak donesen 16. prosinca 1444. u kojem se navodi da se vojvodi Stjepanu Kosači ponudi »ribe iz Neretve«, ukoliko bi u Blagaju slavio Božić.⁷¹

Osim navedenoga, na temelju sačuvanih izvora možemo pretpostaviti da je i u Kosača, kao i na njihovu susjednom području, na poseban način bila štovana Blažena Djevica Marija. Vidjeli smo da je Sandaljeva žena Jelena podigla crkvu posvećenu Presvetoj Bogorodici koju je odredila da u njoj bude pokopana, a osim toga još neki podatci ukazuju na štovanje BDM u toj obitelji. Inače, možemo kazati da je čašćenje Blažene Djevice Marije obilježilo kasnosrednjovjekovnu laičku pobožnost. Marijin se zagovor tražio u svim životnim nedaćama, a vjernici joj se kao »Utočištu grješnika« i »Utjesi žalosnih« posebno obraćaju za zaštitu od različitih životnih neprilika bilo da se radi o bolestima, epidemijama, osmanlijskoj opasnosti i slično. Naime, povijesne okolnosti utjecale su i na promjene u marijanskoj pobožnosti, pa se u kasnom srednjem vijeku posebno isticala Marijina zaštitnička uloga protiv nevjernika (*infideles*), odnosno njezina protuosmanska uloga, te protiv kužnih epidemija.⁷²

Općenito, na pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji uvelike je utjecala odluka Crkve da se sabor u Efezu 431. godine održi u jednoj crkvi njoj posvećenoj, kada već na prvoj sjednici toga sabora Crkva službeno priznaje Marijin naslov Bogorodica. Na temelju dogme o Bogorodici razvija se i njezin kult. Nakon Nestorijeva krivovjerja koji se u svojim

Paris, 1899., str 234, 238, 313. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 197 (tekst i bilješka 187).

⁶⁷ Usp. N. JORGA, *Notes...*, str. 338-341, 386, 406. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 197-198 (tekst i bilješke 190 i 191). Usp. M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 236.

⁶⁸ Usp. N. JORGA, *Notes...*, str. 423. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 197-198.

⁶⁹ Usp. N. JORGA, *Notes...*, str. 309, 338. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 197. Usp. M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 235-236.

⁷⁰ Usp. N. JORGA, *Notes...*, str. 341, 363, 371, 391, 423. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 197 (tekst i bilješka 185). Usp. M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 235-236.

⁷¹ Usp. N. JORGA, *Notes...*, str. 406. Prema: L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 198, bilješka 191.

⁷² Usp. M. KUNČIĆ, *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 124.

propovijedima izrugivao naslovu Majke Božje, uporno tvrdeći da je ona samo majka Kristova, nastaju brojni teološki spisi koji brane njezine naslove Blažene Djevice Marije i Bogorodice. Kako je rasla pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji, s vremenom se uvodi sve više marijanskih blagdana. Tako se već u 4. stoljeću u Jeruzalemu spominje blagdan Marijina čišćenja ili Svijećnica, dok se u 6. stoljeću uvode i blagdani Marijina rođenja (8. rujna), Blagovijest (25. ožujka) i Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo (15. kolovoza), a kasnije i mnogi drugi Marijini blagdani.⁷³ Također, tijekom povijesti povećavao se i broj Marijinih titula.⁷⁴

Dok se Blažena Djevica Marija na Istoku štovala već u kršćanskoj antici, na Zapadu će marijanski kult doživjeti procvat krajem 12. stoljeća, odnosno početkom 13. stoljeća. Naime, ulogu Marije kao posrednice između Boga i ljudi među prvima isticao je sv. Anselmo u 11. stoljeću pa je stoljeće kasnije njegovom zaslugom Marija prihvaćena kao univerzalna posrednica i pomiriteljica (*universalis mediatrix et reconciliatrix*) i kraljica neba i zemlje, ali i suotkupiteljica koja, trpeći sa svojim sinom Isusom Kristom, sudjeluje i u otkupljenju čovjeka, što je posebno zastupao Bernard iz Clairvauxa.⁷⁵ Mariju kao Kraljicu neba (*Regina coeli*) posebno su promicali franjevci. Blažena Djevica Marija u promišljanjima mnogih istočnih i zapadnih teologa doživljavana je kao nova Eva, pa je zbog njezine poniznosti došao novi Adam, to jest Isus Krist koji je spasio i otkupio čovječanstvo. Naime, usporedbu između Marije i Eve počeli su povlačiti već u 2. i 3. stoljeća Ignacije, Justin i Origen u svojim raspravama. U vrijeme visoke skolastike pojedini su teolozi podvrgnuli kritici neke dogme o Mariji,⁷⁶ ali unatoč svemu marijanska pobožnost tada doživljava svoj vrhunac. Za širenje marijanske pobožnosti među svim slojevima stanovništva zaslužni su u prvom redu franjevci i dominikanci.⁷⁷ Ideja o Mariji kao novoj Evi bila je prisutna i u hrvatskih humanista među kojima se posebno isticao Marko Marulić, možda prvi hrvatski mariolog.⁷⁸

Na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru kao i diljem čitave Europe širi se pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji i to zahvaljujući u prvom redu franjevcima i dominikancima, ali i ostalim crkvenim redovima. Tako je štovanje Majke Božje i na istočnoj jadranskoj obali bilo vrlo rašireno u razdoblju razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Naime, taj je kult u Dalmaciji ojačao tek nakon održavanja sabora u Efezu 431. godine pa su već u

⁷³ Usp. B. GOLUŽA, *Povijest Crkve*, str. 108-109, 125-127; Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 9-11. Popis Marijinih blagdana s podacima o početku njihova slavljenja na Istoku i Zapadu vidi u: Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 10-11, i bilješka 52 na str. 10.

⁷⁴ O tome više vidi u: Predrag BELIĆ, »Popis hrvatskih Marijinih titula«, *Bogoslovska smotra*, god. 53, br. 2-3, 1983., str. 260-279.

⁷⁵ Usp. Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 4, (tekst i bilješka 16), M. KUNČIĆ, *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 126; Luka MARKEŠIĆ, »Marija u tradiciji i učiteljstvu Crkve«, *Svjetlo riječi*, svibanj 2007. Poseban prilog, Sarajevo, str. 8.

⁷⁶ Franjevački i dominikanski teolozi posebno su se sporili oko dogme o Marijini bezgrješnom začecu. Tek je sredinom 19. stoljeća Katolička crkva prihvatila dogmu o Marijini bezgrješnom začecu. O tome više vidi u: Goran DABIĆ, »Od Marijine osobne svetosti do njezine izvorne svetosti. Dogma o Marijini bezgrješnom začecu«, *Bogoslovska smotra*, god. 75, br. 1, Zagreb, 2005., str. 122; Petar GRABIĆ, »Duns Skot i dogma Bezgrješnog Marijina začeca«, *Bogoslovska smotra*, god. 24, br. 4, Zagreb, 1936., str. 369-380.

⁷⁷ Usp. M. KUNČIĆ, *Od pošasti sačuvaj nas...*, str. 126; Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 4.

⁷⁸ Usp. Mladen PARLOV, »Marulić – mariolog i marijanski pjesnik«, *Colloquia Maruliana*, br. 13, Split, 2004., str. 120; Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 4.

ranom srednjem vijeku na tom području podignute brojne crkve Mariji u čast.⁷⁹ Iz statuta dalmatinskih komuna može se iščitati u kolikoj je mjeri bio zastupljen marijanski kult u svakodnevnom životu. U srednjem vijeku nastao je velik broj molitava, pjesama i oficija u čast Blažene Djevice Marije, a u njezinu čast ostavljani su i zavjetni darovi, podizane crkve i kapele.⁸⁰

Tijekom kasnoga srednjeg vijeka hodočašćenje je bilo najomiljeniji oblik pobožnosti. No, kao najpopularnija odredišta hodočasnika treba istaknuti Jeruzalem (zbog Isusova groba), Rim (sjedište Petrova nasljednika) i Santiago de Compostela (svetište apostola sv. Jakova Starijega), tzv. *peregrinationes maiores*. Drugu skupinu tzv. *peregrinationes minores* činila su hodočasnička mjesta vezana uz marijanski kult kao i kultove pojedinih svetaca, pripadnika franjevac i dominikanaca kao primjerice Recanati, Loreto, Assisi, Pesaro, Monte Gargano, Bari i Monte Sancti Angeli u Apuliji dok su treću skupinu činila obližnja hodočasnička odredišta smještena blizu komunalnih središta ili ona vezana uz štovanje pojedinih svetaca, zaštitnika gradova i komuna. Budući da su svetišta tzv. *peregrinationes maiores* iziskivali veće financijske iznose a također i zbog udaljenosti te različitih opasnosti posebno zbog sve većega osmanlijskog vojnog pritiska, Hrvati će s vremenom najviše hodočastiti na Apeninski poluotok, i to u svetišta u Loretu i Recanati te Assisu, gdje su hodočasnici zavjete obavljali u crkvi sv. Marije od Anđela (Porcijunkula).⁸¹

Iako znademo da svako hodočašće nije imalo vjerski motiv, zasigurno je puno više bilo onih koji su odlazili iz osobne vjere, utječući se za pomoć u različitim nedaćama ili zahvaljujući za različita dobra. Kao temeljne poticaje možemo navesti zavjet, pobožnost i pokoru.⁸² Također, spomenuli smo da su neki od razloga hodočašćenja štovanje svetačkih relikvija kojima se pridavala čudotvorna moć te davanje određenih oprosta vezanih uz neko mjesto ili uvođenje jubileja kada se dobivao *perdono generale*, pa možemo pretpostaviti da je tada bio najveći broj hodočasnika.⁸³ Naravno da su ljudi najviše posjećivali sebi najbliža hodočasnička mjesta, a naročito ona gdje su bile izložene relikvije pojedinih svetaca, kojima se utjecalo u različitim potrebama.⁸⁴

Hodočašća u marijanska svetišta u Europi bila su uvelike zastupljena krajem 14. i početkom 15. stoljeća. U tom razdoblju nalazimo i jednoga člana obitelji Kosača na hodočašću u Loreto. Riječ je o Vladislavu, sinu hercega Stjepana, koji je sudeći prema sačuvanim izvorima, bio pripadnik Katoličke crkve. O njegovoj pobožnosti ali i štovanju Blažene Djevice Marije

⁷⁹ Usp. Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 2-3.

⁸⁰ Molitve, pjesme i oficiji – molenje časova u čast Blažene Djevice Marije kod Hrvata više vidi u: Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 17-23.

⁸¹ Usp. Zoran LADIĆ, »Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočasnicima«, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, br. 4, Zagreb, 2006., str. 265; Zoran LADIĆ, »Na putu *ad sanctos*: hrvatska hodočašća u prošlosti«, *Hrvatska revija*, br. 4, Zagreb, 2004., str. 83; Lovorka ČORALIĆ, »Na putu u Svetu Zemlju – hodočašća u Jeruzalem (tragom nekoliko oporuka hrvatskih iseljenika u Mlecima, XV.-XVI. st.)«, *Croatia christiana periodica*, god. 33, br. 64, Zagreb, 2009., str. 1.

⁸² Usp. Zoran LADIĆ, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća«, *Croatia christiana periodica*, god. 17, br. 32, Zagreb, 1993., str. 18.

⁸³ Usp. J. KOLANOVIĆ, »Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku«, str. 14-15.

⁸⁴ O hodočašćima u marijanska svetišta na jadranskom prostoru više vidi u: Eduard PERIČIĆ, »Bogorodica u hrvatskim svetištima i diplomatskim spomenicima (XII.-XVI. st.)«, *Bogoslovska smotra*, god. 58, br. 1, Zagreb, 1988., str. 3-10.

svjedoči navedeno hodočašće. Naime, njegova zamolba Dubrovčanima za ustupanjem jedne galije koja bi ga prevezla u Italiju razmatrana je u dubrovačkom Malom vijeću 31. ožujka 1454., kada je s trideset i tri glasa odobrena. Vladislav se 11. travnja iste godine ukrcao u Novom, odakle stiže u Dubrovnik.⁸⁵ Ovdje treba kazati da je Loreto među hodočasničkim odredištima zacijelo najveće marijansko svetište. Naime, otkada je papa Grgur XI. (1371. – 1378.) udijelio prve oprostne crkvi svete Marije u Loretu, ovo će svetište u većem broju posjećivati vjernici iz cijele Europe. Posebno je Loreto za vrijeme osmanlijske opasnosti hodočasnici s hrvatskih povijesnih prostora bilo mjesto nade gdje su vjerovali da će biti oslobođeni te opasnosti, pa u tom razdoblju i u takvim okolnostima Loreto postaje »simbol kršćanskoga pokreta otpora«.⁸⁶ Za to poznato talijansko svetište postoji zanimljiva predaja prema kojoj su Nazaretsku kućicu iz Svete Zemlje nakon pada pod Seldžuke anđeli prenijeli u Trsat 1291. godine, a tri godine poslije opet je čudom prenesena najprije u Recanati a zatim u Loreto. Svetište Gospe Loretske najprije je bilo lokalnoga karaktera. No, kako je odlazak u Loreto postao svojevrсна zamjena za hodočašće u Svetu Zemlju, rimski su pape, svjesni toga, pogotovo u 16. stoljeću, uzdignuli Loreto na razinu velikog europskog svetišta.⁸⁷

Kako smo vidjeli, kršćani su se za spasenje duše kao i za različite potrebe pouzdavali u zagovor svetaca, a posebno se štovala »Odvjetnica grješnika« Blažena Djevica Marija, što je, po svemu sudeći, bio slučaj i na ovom području. Tome u prilog govori činjenica o spomenutom Vladislavovu hodočašću u Loreto, kao i oporuka Sandaljeve žene Jelene, koja obdaruje crkvu Presvete Bogorodice brojnim legatima i izražava želju da u njoj bude pokopana.⁸⁸ Također su i Jelena Hranić i Katarina Kotromanić Kosača bile štovateljice Blažene Djevice Marije, što pokazuju podatci da je Jelena u svojoj oporuci namijenila legat za troškove hodočašća u crkvu sv. Marije u Traniju, dok je kraljica Katarina za vrijeme svoga boravka u Rimu surađivala s društvom Blažene Djevice Marije koje se okupljalo u crkvi Aracoeli, koje je dugo nakon njezine smrti godišnje davalo služiti misu za njezinu dušu.⁸⁹ Osim toga, Kosače su ime Blažene Djevice Marije spominjali u sankcijama i zakletvama svojih isprava u kojima se ona navodi kao Majka Božja, Prečista Bogorodica, Sveta Djeva Marija itd.⁹⁰ Zanimljivo je ovdje spomenuti i da je istaknuti velikodostojnik Crkve bosanske, poznati gost Radin, u svojoj oporuci iz 1466. godine naveo da se dijeli milostinja, između ostalih svetkovina, i »na dan' svete dive Marie«.⁹¹ Naime, blagdani koje nalazimo u oporuci toga najpoznatijeg člana Crkve bosanske ne razlikuju se od onih koje su slavile Katolička crkva i Pravoslavna crkva. Činjenica da su se članovi te Crkve sastajali zbog

⁸⁵ Usp. Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii Minoris*, sv. 14, fol. 39-39', 40', 44-45; *Lettere di Levante*, sv. 14, fol. 139-139'.

⁸⁶ Usp. Nikola Mate ROŠČIĆ, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto«, *Croatica christiana periodica*, god. 7, br. 11, Zagreb, 1983., str. 90, 94.

⁸⁷ Usp. N. M. ROŠČIĆ, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto«, str. 89-90; Z. NOVAK, »Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije...«, str. 13-14 i bilješka 66 na str. 13.

⁸⁸ Usp. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 416; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 169; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 395.

⁸⁹ Usp. B. PANDŽIĆ, »Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)«, str. 22.

⁹⁰ Usp. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 275, 291, 383, 447, 460, 463; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 150-151, 182-184; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 35-41, 124-127.

⁹¹ Usp. M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 204; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 154; Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski kršćani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003., str. 364; L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 170.

molitve na velike blagdane (Rođenje Kristovo, Blagovijest, Uskrs, Uzašašće te na blagdane Blažene Djevice Marije, svetih Petra i Pavla, svetoga Juraja, svetoga Stjepana prvomučenika, Mihovila arkanđela i Svih svetih) upućuje na zaključak da njihov vjerski život nije bio nimalo siromašniji od života tadašnjih pripadnika Katoličke crkve i Pravoslavne crkve.⁹² Iako, nažalost, nemamo puno izvora kojima bi potkrijepili tezu da je na području kojim su vladali Kosače, među pripadnicima svih triju onodobnih vjerskih zajednica, bilo zastupljeno štovanje Marije, Majke Božje, i iz ovo malo izvora, to možemo naslutiti.

Zaključak

Iako je za detaljnije proučavanje religioznosti na prostoru kojim su vladali Kosače vrlo malo sačuvanih relevantnih izvora, u odnosu na njihovo susjedno područje, oni svakako upućuju na zaključak o religioznosti te obitelji. Bez obzira o pripadnicima koje Crkve je riječ, zajednička im je bila kršćanska tradicija i vjera u Stvoritelja, a posebno je izražena njihova briga za spas vlastite duše, što je evidentno i u sačuvanim oporukama. Prožeti srednjovjekovnom religioznošću i Kosače su svoju pobožnost iskazivali hodočašćima i postom te čašćenjem svetaca, a može se pretpostaviti da je na poseban način u njihovoj religijskoj praksi bila zastupljena pobožnost prema Blaženoj Djevici Mariji.

Summary

SOME ASPECTS OF KOSAČA FAMILY RELIGIOSITY

On the basis of the preserved primary sources author tries to reveal and describe religiosity of Kosača family. Since on their territory coexisted Catholic Church, Orthodox Church and Bosnian Church, one should note that all these congregations shared common tradition and belief in the Creator, and similarly their care for the salvation of their own souls was particularly emphasized.

Analysis of the preserved testaments of Kosača family members reveals some aspects of religiosity of this family. Moreover, it seems that there were many similarities with some Dalmatian families whose last wills had been previously investigated. By the same token, from the decisions of the Councils of Dubrovnik one can find information that members of Kosača family fasted during the Lent and Advent. Besides this, there are also historical traces that some members practiced pilgrimage as an expression of their devotion and piety. Although Kosača family worshiped many saints, it seems that they specially cherished the Blessed Virgin Mary, which can be corroborated with the herzeg's son Vladislav pilgrimage to Loreto and the fact that Sandalj's Jelena expressed wish to be buried in the church of the Holy Mother of God.

KEY WORDS: *Kosača family, religiosity, testaments, pilgrimage, lent, testamentary bequests, churches, clerics.*

⁹² Usp. Pejo ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005., str. 265.